

Արևմտեան Սկովտիոյ մէջ ոսկեգոյն արծիւր ինչպէս հին ատեն հիմակ ալ շատ կը գտնուի. տեղ տեղ բազմանալու վիճակի մէջ, Կեդրոնական Հայրենոյ մէջ հաւաքածոներ կազմողներէն շատ փոքր տուած են արծիւին հակիթները. իրենց բոյն մը ցոյց տուողին մինչև հինգ ստեր:

Ըին ալ կը նուիրեն. այս պատճառաւ այդ զաւառին մէջ արծիւը նուազելու վրայ է, Կը յուսանք սակայն որ երբեք պիտի չխօսուի արծիւին վրայ իբր անհետացած կամ անհետանալու մատնուած տեսակի մը:

* * *

ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ

ԵԹՈՎՊԻԱ, ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

(Շարունակութիւն տես Բազմավէպ, 1927 էջ 216)

2. — ԵԹՈՎՊԱԿԱՆ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՒ ՄԱՍԻՆ:

Ինքնին հասկնալի է, որ Հայոց Պատրիարքին կեանքին և գործերուն մասին այնքան մագաղաթ մ'ընտրող հարէջ հեղինակներ կամ Թարգմանիչներ (աւելի շատ Թարգմանիչներ քան հեղինակներ) պիտի հետաքրքրուին նաև եկեղեցիով մը, որ հին դարերուն իսկ մեծ և քաղաքակրթիչ դեր է կատարեր ու իր գոյութիւնը պահպանելու և զգալի ընելու համար ահագին պայքարներ է մղեր քրիստոնեայ և ո՛չ — քրիստոնեայ ցեղերու դէմ: Թերեւս ոմանց զարմանալի թուի, երբ շեշտեմ սա՛ պատգան, որ ձուլուելու և հետեւաբար անկախ Եկեղեցի մը չկարենալ ստեղծելու համար Թափուած ջանքերը հայերուն դէմ աւելի՛ Քրիզանդինէն բխած են, քան թէ զրացի մանմատական ժողովուրդներէն: Ասոնց իրենց կրօնը պարտադրել կ'ուզէին, մինչդեռ Յոյները մեզ իրենց Եկեղեցիին տակ առնելով կը կարծէին ամբողջ հայ ժողովուրդը հելլենականացնել, ինչ էր արդէն հայ գրեթէ գիւտին զաղտնիքը. պատմութիւնը ցոյց կու տայ, որ յոյն գրականութիւնը և լեզուն կ'իշխէին Հայաստանի վրայ: Աւելորդ է նոյն իսկ յիշելը, թէ հայ մեծամեծներ յունարէն Թատերգութիւններ են գրած: Ուրեմն պարսկական ազդեցութիւնը ո՛րքան որ

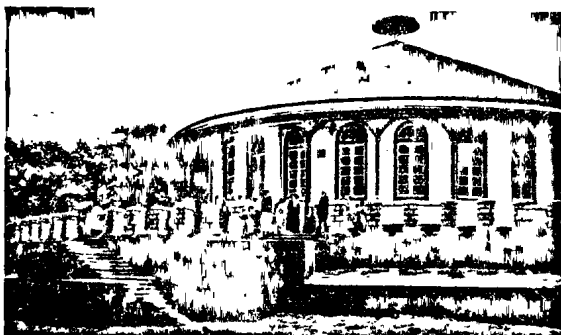
Ֆրասակար էր, նոյն չափով և աւելի վտանգաւոր էր հելլենական ազդեցութիւնը: Լուսաւորիչ, որ Թէպէտե յունական կրթութիւն ստացած էր, ինչպէս Ս. Սահակ և Ս. Մհարոպ և ուրիշ շատ շատեր, զիտցաւ իր ստացած գիտութիւնները ի սպաս դնել հայ ժողովուրդին, թէև շատ անգամ այդպէս ստիպուեցաւ դէմ երթալ այն երկրին, որուն գիտութեան լոյսն էր ըմբռնած: Լուսաւորիչ կոյր չէր յունական քաղաքակրթութիւնը չտեսնելու չափ. ան գիտէր սակայն նաև, որ հայ ժողովուրդը դեռ երախայ է, որ կամ պիտի հելլենականայ՝ եթէ յոյն ազդեցութիւնը շարունակուի, և կամ պիտի հայ մնայ, եթէ անկախ հայ Եկեղեցիի մը հիմերը դրուին: Թէ ինչ պայքարներ տեղի ունեցած են հայ և յոյն Եկեղեցիներուն միջև, ծանօթ է, և պէտք է իմանալ ահա, թէ հարէջ ձեռագիրներ ալ հետաքրքրուած են այս խիստ կարեւոր խնդրով: Բերլինի, Պարիզի և Լոնդոնի ձեռագիրներու թանգարաններու հարէջական բաժինները ունին մէյմէկ օրինակ եթովպական զրուշագիրներու, որոնց թէև հեղեթային գոյնով մը նկարուած են այս անգամ, սակայն խորքին մէջ մեծ ճշմարտութիւն մը կը պարունակեն: Արդարեւ ինչպէս պիտի տեսնենք երբ համառօտ պատմութիւնը տամ, սոյն ձեռագիրը կը ճառէ հայ Եկեղեցիին անկախ դառնալուն պատճառ:

ներուն մասին, որոնք հայ և յոյն եկեղեցական պայքարներէն ծնած են: Դժբախտաբար հոս չի յիշուիր Լուսաւորչի աշունը, բայց իր ժամանակակից անձերը կը յիշուին: Ահա՛ ձեռագրին համառօտ պատմութիւնը:

«Տրդագ, Թեպրիզէն հայ Թագաւորի մը որդին, տղայ եղած ատեն զահէն վար կ'առնուի և կը հալածուի, բայց յետոյ

կ'որոշեն Յոյներէն անջատուիլ և բոլորովին անկախ ըլլալ»:

Դիտմամբ քանի մը բառեր ընդգծեցի: Տրդագը մեր Ս. Տրդատն է, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աշակիցը և ժամանակակիցը: Թեպրիզը ցոյց կուտայ Պարսկահայաստանը: Տրդատ որդին էր Խոսրովի, որ գիտենք, թէ դաւով սպանուեցաւ: Գիտենք նաև, թէ Տրդատ երկու անգամ Հռոմի

Նիսոստոյի
Մարիամ Եկեղեցին.

կը յաջողի հռովմակաւն կոյսեր օգնութեամբ, իր երկիրը վերագրաւել իր քառասուն հերոսներուն մէջ, որոնք մինակ կրնային բանակի մը յաղթել, կը գտնուէր նաև Սարգիս: Երբ 39 հերոսները յոյն կայսեր կողմէ դաւաճանաբար կը սպաննուին, Սարգիս կը յաջողի փախչիլ և յետոյ յոյն կայսեր հպատակներէն սարսափելի վրէժ լուծել: Սակայն ասիկա պատճառով կ'ըլլայ, որ կէս յիմար վիճակի մը մէջ խնայ և չկրնայ քնանալ, որովհետև ինքզինքը միշտ արիւնի ծովու մը մէջ կը զգայ: Միայն երբ քահանաներու և վանականներու խորհուրդին վրայ քառասուն հատ եկեղեցի շինել կու տայ, վերստին կ'առողջանայ: Յոյներուն հետ այս երկպառակութիւններուն պատճառով Հայաստանի եպիսկոպոսներն ու ժողովուրդը

օգնութեան դիմեց, մինչև որ կրցաւ վերըստին ձեռք բերել իր իշխանութիւնը: Իսկ Սարգիսը, որու քաջագործութեան մասին կը խօսուի, ապահովաբար Ս. Սարգիսն է, որու պահքի տօնը ծանօթ է: 39 հերոսներու պատմութիւնը անշուշտ հեքեալ թանձան է, սակայն կարելի չէ կասկածիլ, որ Սարգիս և Մեծն Տրդատ պայքարներ մղած ըլլան Յոյներուն դէմ: Այս է պատճառը, որ երբեմն կարծուած ալ է, թէ Լուսաւորիչ մի գուցէ կապաղով կիացի Յոյն մը եղած ըլլայ: Անշուշտ այս կարծիքը սխալ է, քանի որ Յոյն մը պիտի չուզէր հայ անկախ Եկեղեցիի մը հիմերը դնելու աշխատիլ: Ուրիշ խնդիր, թէ Լուսաւորիչ միշտ օգտուած է յունական քաղաքակրթութենէն և գիտութիւններէն, ինչպէս սկզբը ըսի: Ատոր հա-

մար է, որ Հայոց պատմութեան մէջ լուսաւորչի սերունդը ընդհանրապէս յունաւէր և յունական քաղաքականութեան կողմակից կոչուած է:

Ձեռագիրը յետոյ կ'ըսէ, թէ Հայերը ազգային զին և զբականութիւն չունենալով, բարեպաշտ երէց մը թափուս (զ) անունով, «Հոգին սուրբ»ի զօրութեամբ տասներկու հատ հայերէն տառեր կը յօրինէ. իր մահէն յետոյ Մարտիրոս արքեպիսկոպոս (") ուրիշ տասը հատ ալ կ'աւելցնէ նախկին ներու վրայ: Այսպէս կ'ընան Ս. Գիրքը հայերէնի թարգմանել, և տասներկու եւէցներ Սուրիա, Եգիպտոս և Եւրոպա կը մեկնեն և շատ մը քրիստոնէական գրքեր հաւաքելով հայերէնի կը թարգմանեն, այնպէս որ ատկէ ի վեր անկախ Հայ Եկեղեցին գոյութիւն ունի:

Այս վերջին մասը գերծ չէ սխալներէ, զոնէ անունի կողմանէ: «Բարեպաշտ երէցը թաղէս» Ս. Միսրոպ Մաշտոցն է: Թէ «Մարտիրոս արքեպիսկոպոս» ասաներկու գրերուն վրայ յետոյ տասը հատ ալ աւելցուցեր է, հետաքրքրական պարագայ մըն է: Խնչպէս կ'ըլլայ, որ հարէջ ձեռագիրը ատրկա զը յիշէ:

Ամիոփելով պէտք է քսեմ, որ հարէջ հին գրականութիւնը (այն է քրիստոնէական) մեծ չափով տեղ տուած է հայ սուրբերուն և Եկեղեցիին: Հետեւաբար խիստ կարեւոր են, մանաւանդ մեր եկեղեցական պատմութեան համար, մանաւանդ ռաւանութիւն ուսումնասիրութիւններ՝ եթովպական ձեռագիրներու:

Գ.

ՀԱՅԵՐԴԻ ԴԵՐԸ ՀԱՐԵՇԻՍՏԱՆԻ ՄԵՋ՝

ՍԿԻՋԲԷՆ ՄԻՆՁԵՆԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ:

1. — ՄԻՋԻՆ ԴԱՐ

Եթովպիոյ մասին քննական ուսումնասիրութիւններս պիտի բերէին անշուշտ ինծի նաեւ հայ անհատներու գործունէութիւնը Հարեշիստանի մէջ, քանի որ հայ

ազգը թէ՛ իր Եկեղեցիով, և թէ՛ իր յաճախ աստանդական վիճակով շփման մէջ մտած է Եթովպիոյ և Եթովպացիներու հետ: Շատ դժուար է սակայն հեքեթանմանը գտել, միայն իրականութիւնը դուրս բերելու համար, և ասիկա՝ մանաւանդ Հայերու Հարեշիստանի մէջ գործունէութեան վերաբերմամբ: Սակայն հպարտ և երջանիկ եմ հազորդելու համար, որ Հայերու յաճախ ունեցած դիւցազնական գործունէութիւնը եթովպացի քոյր ժողովուրդի սիրոյն՝ օտար ազգիւրէ մեզի հասած է և հեքեթ չի՝ պարունակելու: Հակառակ այս ամէնուն, քննադատողի անկողմնակալութիւնը ձեռքէ չեմ հանած երբեք:

Գ. Կ. Ռայն՝ իր երեք հատորնոց հետաքրքրական երկին մէջ, որմէ օգտուած եմ Հայերու վերաբերեալ մասերուն համար, խտացուցած է Եթովպիոյ պատմութիւնը միայն պատմական իրական տուեալներով, օգտուելով դասական գործերէ: Հետեւաբար այս երրորդ մասին մէջ կը հետեւիմ գերման գիտնականին շաւղին՝ ո՛չ անշուշտ ստրկաբար և ամբողջովին:

Այն հայ դէմքը, որու կը հանդիպինք Հարեշիստանի միջին դարու պատմութեան մէջ, շատ լարեւոր դեր մը կատարած է ո՛չ թէ միայն երկրին՝ Եթովպիոյ մէջ, այլ նաև արտասահմանի մէջ: Ան եղած է ո՛չ թէ միայն տոնտորական բարձրագոյն պաշտօնէի մը (վանատականապետ), այլ նաև քաղաքական ձեռնբեք անձնաւորութիւն մը, որ Եթովպիան կրցած է, զոնէ քիչ ժամանակի մը համար, թրքական ահաբեկ վտանգէն փրկելու ջանալ: Ո՛վ էր մեր այս մեծ ազգակիցը: Մատրոն անունով ծանօթ այս Հայը, որպէս վաճառականապետ Եթովպիոյ պալատին, պաշտօն ունէր հարեշական մեծամեծներու գործերը կարգադրելու Պրատուագլխներու և Արեւելեան Հնդկաստանի բնիկ իշխաններու հետ: Իրը 16րորդ դարու սկիզբը

1. G. K. Rein: Abessinien, Eine Landeskunde nach Reisen und Studien in den Jahren 1907-1918, Berlin.

ները թրջական վանտալական արշաւանք-ները պատուհաս մը դարձած էին նաև Եթովպիոյ քրիստոնեաներու զխին, Հաբէշ արքաներ չկրնալով տեղական նեղ միջոցներով դէմ դնել բարբարոսներուն, օգնութեանը զիմած են այն ատենուան աւանազօրաւոր քրիստոնեայ պետութեան՝ Պորտուգալի:

16րորդ դարու սկիզբները կ'իշխէր Եթովպիոյ մէջ պատանի արքայ մը՝ Լեյսեն Դընգել (1508-1540), որու մայրը՝ Հեղինե Մայր-Թագուհին, մինչև տղուն մեծնալը կը կառավարէր երկիրը կարելի չէ չհիանալ այս Թագուհիին ոչ թէ միայն իշխելու կարողութեան, այլ նաև զբացի երկիրներէ օգտուելու ջանքին վրայ: Պորտուգալի այն ատենուան Թագաւորը, Յովնան Բ., զնսպան մը զրկած էր Հաբշիստան, բարեկամական կապ հաստատելու համար այս քրիստոնեայ երկրին հետ: Դեռապանը՝ Կովիլհամ, կրցած էր Մայր-Թագուհիին վստահութիւնը շահիլ եւ բարձր պաշտօններու արժանանալ: Ուրեմն Հեղինէ կը մտածէր օգտուիլ պորտուգալցի զնապանէն, խնդրելով իրմէ, որ զբէ Պորտուգալի Թագաւորին, օգնութիւն հասցնելու համար անհաւատներու դէմ: Թագուհին կը խոստանար իր կայսրութեան մէկ-երրորդը Պորտուգալի տալ՝ ըլլալիք օգնութեան փոխարէն: Թէ՛ Կովիլհամ եւ թէ հաբէշ նախարարներ այս առթիւ նաւաններ կը գրեն Պորտուգալի Թագաւորին, եւ այս խիստ կարեւոր թուղթերը ասոր հասցնելու պաշտօնը կը յանձնեն հայազգի Մատթէոսի: Թուղթերու մէջ առաջարկուած էր ի մէջ այլոց յարձակիլ Մեքսիկէ եւ Մեզիկէի վրայ, այդպէս թրջական ծովային ուժը ջախջախելու համար:

1510ին Մատթէոս ճամբայ կ'ըլլէ եւ կը յաջողի անվտանգ Հնդկաստան անցնիլ: Փոխարքան, համբաւաւոր Ալբրուսերկուսն, որու համար կ'ըսուի թէ մինչև Պեկին ալ արշաւած է, ձերբակալել կու տայ սակայն հայազգի զնապանը, երեք տարի Դոսայի մէջ բանտարկելով: Փոխարքան կ'առնէ այս քայլը, կարծելով սկիզբները

թէ Մատթէոս, որպէս Հայ՝ կարող է Սուլթանին լրտեսներէն մին ըլլալ: Երկար չարշարանքներէ ետեւ պապներէ հոգի, Մատթէոս վերջապէս կրնայ համոզել Փոխարքան, որ մասնաւոր նաւ մը տրամադրելով զնսպանին, այս վերջինը կրնայ Պորտուգալ ճամբայ ելլել: 1514ին Մատթէոս կը հասնի Պորտուգալ, որու նոր Թագաւորը, Էմմանուէլ, զինքը լաւ կ'ընդունի: Ոչ թէ միայն տնտեսական, այլ նաև քաղաքական տեսակէտէ Հաբշիստան մեծ օգուտ կրնար բերել Պորտուգալի, որ իր կարգին պայքարի մէջ էր անհաւատ բարբարոսներու հետ: Հետեւաբար Էմմանուէլ կը հրամայէ բազմաթիւ նաւեր զրկել կարմիր Մոլդ. ճամբան Հնդկաստանէն ուրիշ նոր պատերազմական նաւեր ալ գալով, զօրաւոր տորմիդ մը կը պատրաստուի, որ սկիզբները մեծ յաջողութեամբ ճիգաւ, Ալէքս եւ ուրիշ նաւահանգիստներու մեծ փաստեր կը պատճառէ: Դժբախտաբար ահռելի փոթորիկ մը փրթելով, բոլոր նաւերն ալ քիչ ատենէն կ'ընկնեն:

Այս չափասուած աղէտը ինքնին յաղթանակ մըն էր Թուրքերուն համար, որոնք հիմակ աւելի համարձակօրէն եւ դիւրաւ Եթովպիա կ'արշաւեն եւ ջարդէ կ'անցընեն իրենց ձեռք անցած քրիստոնեայ Հաբէշները: 1559 մարտ 12ին Թուրքերու կողմէ կը սպաննուի Եթովպիոյ այն ատենուան արքան Դյառտատատ (Դերաւ Վոյկի ճաւատամարտի ատեն), որուն զանկը հայ վաճառական մը Անտիոք տանելով, եկեղեցիի մը մէջ թաղած է, կ'ըսուի:

Իսկ 1541ին, որ ատեն վասիլոյ դէ Գամայի եղբայրը Քրիստափոր, օգնութեան եկած էր Հաբէշներուն, նմանապէս ահռելի ճակատամարտներ տեղի ունեցած են Թուրքերուն հետ: Սակայն հակառակ Պորտուգալցիներուն եւ Հաբէշներուն խիզախութեան, քրիստոնեաները պարտուած են եւ Քրիստափորը զը Գամա հերոսական մահ մը ունեցած է:

2. — ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

Ժամանակակից շրջանը երկու դեմքով կ'երևայ մեզի: Նախ անհատ Հայերու գործունեութիւն, երկրորդ ազգային-եկեղեցական: Առաջինը աղուոր զուգադիպու թեամբ մը երկրորդին ծնունդ կու տայ, բան մը՝ որ Հարեշական պատմութեան համար նոր էջ մը կը փռէ: Թէոտորոս Բ. կայսեր շրջանն է այդ, ուր Հայ մը, Ռատսամ անունով, իր մեծ գերը կը խաղայ:

Թէոտոր Բ. կայսրը զարմանալի դեմք մըն է: զինքը կարելի է Եթովպիոյ Նապոլէոնը կոչել: Շատ փոքր միջոցներով մեծ դիրքի և ուժի հասած, այս կորովի անձնաւորութիւնը միացեալ Եթովպիոյ ծնունդ տուած է: Փառասիրութիւնը սակայն շատ անգամ կոյր և տգէտ կ'ընէ մարդս: Նապոլէոն ինկաւ, այդ ախտէն վարակուելուն. Թէոտորոս Բ. ոչնչացաւ՝ նմանապէս ինքզինքը կորսնցնելուն: Նախկին գորովագութ թագաւորը եղած էր կատարեալ բռնապետ մը իր իսկ ժողովուրդին գլխին: Ինք, որ բանտարկեալ թշնամիներուն հետ իսկ ակիդները քրիստոնէավայել ընթացք մ'ունէր, հիմայ իր մօտակայ սիրելիներն ալ արհնով կը ներկէր, պգտիկ յանցանքի մը համար իսկ: Կարելի է հետեւաբար գուշակել, թէ ըստորուկ իշխանները առիթը գտած ատեն, նին զլուս պիտի բարձրացնէին բռնապետ կայսեր դէմ:

Թէոտոր Բ.ի հմայքը Եւրոպա ալ սրփռուած էր, այնպէս որ Մեծն Բրիտանիա և Ֆրանսա մէջ մէկ հրապատոս ունէին հարէջ արքային մօտ: Կ'ըսուի թէ Թէոտոր չէր սիրեր ո՛չ անգլիացի, և ոչ ալ ֆրանսացի ներկայացուցիչները իր մօտ: Որ մը, քաղաքական խնդրի մը համար, Մեծն Բրիտանիոյ Վիկտորիա թագուհին իր իսկ ձեռքով գրուած նամակ մը կը ղրկէ, որ զօրախտաբար անպատասխանի կը թողուի: Կարելի չէ որոշապէս ըսել, թէ Վիկտորիա ինչո՞ւ չպատասխանեց Հարէջ արքային. կարեւորութիւն չտալու

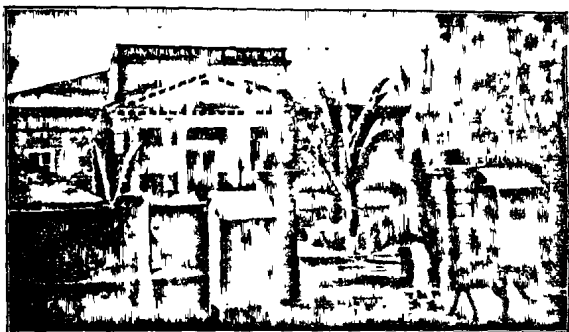
համար «կիսավայրենի» իշխանին թէ քաղաքական դարձուածք մը բանեցնելու համար: Այն պարագայի, Վիկտորիա թագուհին այս ո՛չ-բարեկամական քայլը կայծն իսկ էր Թէոտոր արքան բարկու թեամբ բոցավառելու: Հետեւաբար առանց այլեւայլի բրիտանական ներկայացուցիչը կը բանտարկուի թագաւորին հրամանով:

Լուրը մեծ իրաւանցումով կ'ընդունուի Լոնդոնի մէջ, Կառավարութիւնը իրենի չի նկատեր հարեշական անծանօթ և վտանգաւոր երկրամասին վրայ յարձակողական մը պատրաստել, իր պատիւը և բանտարկեալները ազատելու համար: Չմոռնամ յիշելու, որ Թէոտոր իր հոգամասին մէջ գտնուող բոլոր Եւրոպացի, ներս ալ բանտարկած էր (18 հոգիի չափ): Երամար կը նկատուի հետեւաբար բարեկամական քայլով մը թիւրամացութիւնը փարատել, Այս շատ փափուկ պաշտօնին կը կոչուի Մատսաուայի բրիտանական հիւսպատ հայազգի Ռասսամ, որ Վիկտորիա թագուհին կողմէ Թէոտոր Բ.ի զրկուած նուէրները հարէջ կայսեր տանելու պաշտօնն ալ ունէր: 1866 թուին Ռասսամ հոգամասն չունէր նուէրները, և կը յանդի ալ բոլոր բանտարկեալները ազատել: Ռասսամի դիւանագիտական ներքութեան իբր ապացոյց յիշեմ հետեւեալ դէպքը: Թէոտոր Բ. կայսրը բանտարկեալները ազատ կացուցանելէ անմիջապէս վերջ կը խնդրէ Ռասսամէն (որ այլեւ թագաւորին վստահութիւնը շահած կ'երեւէր), ըսելու իրեն, թէ արդեօք ճիշդ ըրած էր Անգլիացիները և միւս Եւրոպացիները (Ֆրանսացի, Գերմանացի) բանտարկելով: Եթէ անիրաւ քայլ մը առած է, պատրաստ է իսկոյն հատուցում ընել և ներողութիւն խնդրել...: Ռասսամ, որ իր պաշտօնը վերջացուցած էր, պէտք չ'ունենար այդ հատուցումին (որ ծուղակ մը կրնար ըլլալ), և կայսեր բացարձակապէս իրաւունք կու տայ...:

Սակայն չար բախտը կ'ուզէ, որ Ռասսամի քաղաքավարական մէկ քայլը Ֆրանսացի նախկին բանտարկեալի մը չարախօսութեամբ փոխուի կայսեր ատելու:

թեան, այն աստիճան, որ յետոյ բրիտանական-եթովպական պատերազմին տեղի տուաւ Ռասսամ, կայսրը պատուելու համար պարգապէս, կ'որոշէ զատկուան տօներէն ետքը մեկնիլ՝ բանտարկեալներով միասին: Ինքնին անկարեւոր այս քայլը, որ թերեւս առած է Ռասսամ Մեծն Բրիտանիոյ շահուն ալ համար, խոշոր զբաղւորութիւններու դուռ կը բանայ ներկայ

վարութիւնը երկար խորհրդածութիւններէ ետք դարձեալ յարմար կը դատէ բռնի կերպով չմիջամտիլ և կը խնդրէ մերէկ Պոլսոյ և Երուսաղէմի պատրիարքներէն, որ հոսէին քաղաքատեման կրօնատար մը զրկել թէևստորի՝ քրիստոնեայները ազատնու համար: Մեր պատմութիւնը շատ քիչ անգամ արձանագրած է, որ մեծ պետութիւն մը մեր ազգին ու Եկեղեցիին օգնութեան պէտք

«Եթովպիոյ Դարմատում»
Աշդէս-Աբբա.

եղող Ֆրանսացիներէն մէկուն՝ Բարդելի, որ անձնական հակառակորդն էր բրիտանական ներկայացուցիչին՝ կամերոնի: Այս Ֆրանսացին թոյն կը թափէ թէոտորի օթելլոյական արտին, ըսելով, որ Ռասսամ և կամերոն չեն մեկնիր, պարգապէս դաւ մը սարքելու համար իրեն՝ կայսեր դէմ: Մեծն Բրիտանիա եղիպտոսի հետ միացած՝ պիտի յարձակի Եթովպիոյ վրայ, զայն գաղթվայր մ'ընելով, կ'աւելցնէ Ֆրանսացին:

Թէոտորի համար շատ իսկ էին այս խօսքերը. առանց ժամանակ կորսնցնելու, վերստին ձերբակալել կու տայ բանտարկեալները՝ հայազգի Ռասսամն ալ միասին:

Հարէջ կայսեր այս նոր քայլը նոր շփոթութեան կը մատնէ Լոնդոնը. կառա-

ւունենայ. Սակայն թէ ինչպէս կ'ըլլայ, որ մեր Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը այսպիսի խիստ պատասխանատու և վատանգաւոր փափագի մը ընդառաջ կ'երթայ, առանց փոխարէն մեծ հատուցում մը պահանջելու, անհասկնալի կը թուի մեզի: Մեր Եկեղեցին, պաշտօնապէս թէոտորի պատգամաւորների զրկելով, հայ ազգին անունով շարժած կ'ըլլար, մինչդեռ Ռասսամ իր անձին համար միայն պատասխանատու էր: Բարերախտարար Երուսաղէմի մեր պատգամաւորները չեն կրնար թէոտորի հասնիլ և միայն ըննական տաժանելի ճամբորդութիւն մը կատարած ըլլալու քախտին կ'արժանանան: Որովհետեւ Անգլիոյ հանրային կարծիքը՝ անհարկեր դարձած բանտարկեալներուն չազատուելէն, կը պահանջէր բռնի մի-

շոքներով Մեծն Բրիտանիոյ պատիւը վերահաստատել, Եւ իբրեւ ալ հնդկական զօրաւոր բանակ մը Սրբ Ռոբերտ Նապիերի հրամանատարութեան տակ կ'արշաւէ Եթովպիա եւ պարտութեան կը մատնէ Թէոտոր Բ.ԸՄ 13 ապրիլ 1868ին հարէշ կայսրը, տեսնելով որ փրկութիւն չկայ, Մագդուլայի բերդին մէջ անձնասպան կ'ըլլայ:

Որոնք էին Երուսաղէմի մեր պատրիարքութեան երկու ներկայացուցիչ-պատգամաւորներն: Մին արքեպիսկոպոս մըն էր՝ Սահակ անունով, իսկ միւսը՝ աշքըրաց եւ աշխոյժ վարդապետ մը՝ Տիմոթէոս անունով: Տիմոթէոս հետաքրքրաշարժ գործ մըն ալ ունի՝ Եթովպիոյ մասին¹: Այս գործին մէջ հայ վարդապետը կը գրէ, թէ ապրիլ 13, 1867ին մեկնած են Ս. Գաղաթէն: Ճամբան երկար տառապանքներու եւ մեծ դժուարութիւններու հանդիպած են: Իրենց ծառան՝ Եղեկիլէ՝ արդէն կէս ճամբան կը մեռնի տենդէ: Միասին տարուած շատ մը բեռներ, ինչպէս շուրջաններ, խաչեր, մասունքներ եւն, որոնք Թէոտորոս Բ.ի սահմանուած էին, կը զոյցըւին ցեղապետներէն կամ աւազակներէն: Մահուան վտանգներ ալ անցուցած են մեր կրօնաւորները, որոնք սակայն բախտն ալ ունեցած են Մասսաուայի եւ Ադուայի մէջ Հայերու հանդիպելու, որոնք օսման եւ հպատակներ են եղած: Ադուայի մէջ գտնուած է կարապետ Որքեն անունով տանկահայ մը, որ ոսկերչութեամբ կը պարապէ եղեր: Ուրեմն այդ ատենուրէն ի վեր ոսկերչութիւնը Հայերու ձեռքն է եղած Եթովպիայի մէջ ալ:

Թերեւս անձնական տեսակէտէ իրաւունք ունեցած ըլլան մեր երկու կրօնաւորները, երբ մերժած են Եթովպիոյ մէջ կրօնական իշխանութիւնը ձեռք առնել, քանի որ ասիկա բաղձացուած է հարէշ իշխանաւորներու կողմէ: Սահակ արքեպիսկոպոս, որ

իր բարձր աստիճանին պատճառով կրնար Արուսեա ըլլալ, մերժած է այդ պաշտօնը՝ Եթովպիոյ այդ ատենուան խառնակ եւ անապահով վիճակէն սոսկալով: Սակայն ազգային տեսակէտէ մեծ դժբախտութիւն մըն է եղած, որ Սահակ Սրբազան ընդառաջ չէ եկած Հարէշներու փափազին, այդպէս զօրաւոր հարուած մը տալով մեր Եկեղեցիին բարոյական շահերուն: Աւելորդ է ըսել, թէ Երուսաղէմի մեր պատրիարքութիւնը Եթովպիոյ ժողովուրդը հովուելով, միայն բարոյական մաքուր պարտականութիւն մը պիտի կատարէ: Ազդիս-Արեբայի կառավարութիւնը անշուշտ առիթը եկած ատեն երբ մեզի դիմէ, անգամ մըն ալ ժխտական պատասխան պիտի չստանայ: Այս կը պահանջէ Հայ եւ Հարէշ ժողովուրդներու շահը:

Վերջացնելէ առաջ քանի մը իտսք ալ ներկայ Հայերու մասին՝ Եթովպիոյ մէջ: Ամենէն շատ Հայ կայ մայրաքաղաքին՝ Ադդիս-Արեբայի մէջ: Ճշգրիտ թիւ մը չկայ, քանի որ միշտ կը փոխուի, սակայն կը կարծուի, որ քանի մը հարիւր հոգի ըլլան մայրաքաղաքին Հայերը: Վերջին իզմիրի եւ այլ աղէտներէն յետոյ մեր ազգակիցներէն ոչ-արամաւորնելի թիւ մը նոր հայերէն մը գտած է Եթովպիոյ ազնիւ ժողովուրդին երկրին մէջ, Եւ, հպարտ եմ ըսելու համար, Եւրոպացիներուն մէջ Հայերը առաջին տեղերէն մին կը գրաւեն Հարեշխտանի մէջ: Միայն թէ անհամբաւելութիւնը, որ հոս ալ իր միջոցով ունի, պէտք է մէջտեղէն վերցնել անձնական զոհողութիւններով: Ու ասիկա՝ մեր իսկ շահուն համար: Եւ յետոյ ուրիշ կէտ մըն ալ. ինչպէս միշտ, այսօրեւեակ ալ Եթովպիոյ մեր ազգակիցները ոչ բէ միայն պետք է յարգեն հարէշ քաղաքացիական եւ քաղաքական կառավարութեան օրէնքները, այլ նաեւ սիյցեներ իրենք գիրենք հարէշ ժողովուրդին ալ, որպէս զի այս ազգին ցեղը հայ անունը միշտ գոյրգոյրանքով արտասանէ:

Եթովպացիները աղտոտ եւ տգէտ ճերմակները կը կոչեն «Եաֆրեննի Բարեա», այսինքն՝ Եւրոպացիներու ստրուկներ: Ու

1. Ձեռք անցաւ գիրք. Թարգմանութիւնը. «Zwei Jahre in Abessinien». Verlag von Wilhelm Friedrich, Leipzig.

ընթաց անոնք ընդհանուր առումով մեծ հաժարում ունին Եւրոպացիներուն վրայ, Հայ ազգը պէտք է առաջին տեղը բռնէ այս համարումին մէջ, բոլորովին չէզոք մնալով այս կամ այն օտար պետութեան մը շարժումներէն՝ ի մասին Եթովպիոյ, Հարեջիստանի Հայերը պէտք է հետեւաբար, ինչպէս վերը ըսի, ամէն միջոցն.

բով երկրին օգտակար ըլլալու աշխատին միայն: Արդէն կառավարութիւնը՝ հայ ժողովուրդին վրայ ունեցած իր համարումով՝ մեծ պաշտօններու կոչած է և կը կոչէ մեր ազգակիցներէն կարող անձնաւորութիւններ:

Ու մենք արժանի ենք միշտ այս վրաստանութեան:

Մ-գ. ՅԱՅՈՐ ԳՐԻԳՈՐ

Ն Ա Մ Ա Կ Ա Ռ Ի Մ Բ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ե Ն

... Խմբագիր «Բազմավեպ»ի

«Բազմավեպ»ի ներկայ տարւոյս Յուլիսի քույն մէջ մեծ հաճութիւն ունեցայ կարդալոյ Տիար Յակոբ Գրիգորի ուսումնալից և հետաքրքրական յօդուածն, եիթ ունենալով «Եթովպիա, Հայ Եկեղեցին և Հայերը»:

Խօսելով Եթովպական ձեռագիրներին մասին, գիտնական Յօդուածագիրն յիշում է (տես «Բազմավեպ», Յուլիս, էջ 222, ա. սիւնակ) թէ «Լոնդոնի քանգարանին մէջ հարեջական ձեռագիր մը կայ, որուն վերջաւորութեան հայերէն քառեր ալ կը գտնուին. դժբախտաբար ձեռագիրը տեսած լրջալով պիտի լկրնամ ըսել, թէ անոր մէջ ինչ բանի մասին կը խօսուի»: Եիշեալ ձեռագիրն (որ կրում է բրիտանական քանգարանի քուանշան Օր. 743) ես այսօր անձամբ աչքէ անցուցի: Խոշոր հատոր մի է այլևայլ կտակարանական նիւթերի վերաբերութեամբ և թովանդակում է 278 թերթեր, որոյ վերջերքեր երկու թերթերի մէջ տեսանելի են Հայերէն քառերն (գրուած Եթովպական լեզուաւ), որոյ մասին խօսում է Չեր Թարգելի Բօրուածագիրն: Ես, ինքնին, անտեղեկ եմ էւ

թովպական լեզուին, քայք քանգարանի Արևելեան Մասնաձիւղի հմուտ վերատեսուչն հաճեցաւ կարդալ ինձ համար այդ Հայերէն քառերի մի քանիսն (ի հարկէ փոքր ինչ աղաւաղեալ, ըստ Եթովպական հնչման): Այդ քառերն են (ա), Հայերէն քուանդարներն. մէկ, երկու, երեք, չորս, հինգ, վեց, եօթն, ութ, ինն, տասն, քսան, երեսուն, քառասուն, յիսուն, վաթսուն, եօթանասուն, ութսուն, որոց զկնի փոխարէն լինելոյ իննսուն և հարիւր գրուած է ութսուն (քայք, ըստ գրուածոյն և ձայնին, անհման նախընթաց ութսունին. (բ), կարի սահմանափակ Հայերէն քառարան մի, զոր օրինակ՝ Հայր, Որդի, Հոգի Սուրբ, Աստուած, Անտարան, և այլն: Երանի թէ ծանօթ լինէի Եթովպական լեզուին, որպէս զի վստահանայի առելի գոհացուցի տեղեկութիւն տալ այս մասին, քայք կարծեմ որ այս հակիրճ նմոյշներովն իսկ Չեր Թարգելի Բօրուածագիրն կարող պիտի լինի գաղափար մի կազմել թէ այդ ձեռագրին մէջ ինչ են այդ Հայերէն քառերն:

Ս. ՏԵՐ Մ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ